

Група 15. Історія України. Урок 51. Вигнання нацистських загарбників з України. Гісем 10 клас с. 217-226.

Вигнання нацистських загарбників з України

1. Коли Україна була окупована нацистськими загарбниками? 2. Яка битва стала переломною в бойових діях на радянсько-німецькому фронті?

1. Початок визволення України. Бої на Лівобережжі.

Після розгрому нацистських військ у битві під Сталінградом почалося їх вигнання з України. Першим населеним пунктом, звільненим 18 грудня 1942 р., було село Півнівка Ворошиловградської (тепер Луганської) області. Було звільнено більшу частину Харківщини разом із Харковом і частину Донбасу. Передові частини радянських військ навіть підійшли до Дніпропетровська і Запоріжжя, просунувшись на 700 км у глиб окупованої території України. Однак невдовзі стрімке просування радянських військ було зупинено. У лютому 1943 р. німецькі війська завдали відчутних контрударів, у результаті яких радянським військам довелося знову залишити територію України. 15 березня 1943 р. німецькі війська вдруге захопили Харків, а 18 березня — Белгород. Під контролем радянських військ залишилися лише північ Ворошиловградської та східна частина Харківської областей. У результаті німецьких контрударів утворився так званий Курський виступ, де з квітня до липня 1943 р. панувало відносно затишшя. Обидві сторони готувалися до рішучих боїв улітку 1943 р.

Вуличні бої біля будівлі Держпрому в Харкові. Лютий 1943 р.

Курська битва розпочалася 5 липня 1943 р. Німецькі танкові з'єднання завдали потужних ударів із півдня й півночі Курського виступу. Проте радянська оборона вистояла, і наступ було зупинено.

Почалася реалізація наступальних планів радянського командування. Першими пішли в наступ війська Західного, Брянського і Центрального фронтів, які здійснювали операцію «Кутузов». Із 12 липня до 17 серпня 1943 р. війська фронтів ліквідували Орловський виступ і звільнили місто Орел.

У цей момент було дано наказ про проведення Донбаської операції. Передбачалося прорвати рубіж «Міус-фронт» і звільнити територію Донбасу. Проте наступ радянських військ 17—30 липня 1943 р. провалився.

Упродовж 3—23 серпня 1943 р. відбувся наступ радянських військ на Белгород-Харківському напрямку (операція «Полководець Рум'янцеві»). Радянські війська витіснили німецьку армію з Курського виступу та оволоділи містами Белгород і Харків.

13 серпня 1943 р. радянські війська розпочали другу Донбаську операцію. Цього разу їм вдалося подолати нацистську оборону й примусити противника залишити Донбас. Одночасно розпочався наступ на Лівобережжі.

Німецьке командування вирішило перейти до оборони. 11 серпня було віддало наказ про будівництво системи укріплень на річках Дніпро і Молочна, яка отримала назву «Східний вал». Війська, що відступали, мали якомога довше стримувати радянський наступ на Донбасі та Лівобережжі.

2. Битва за Дніпро. Визволення Києва.

Відступаючи, німецькі війська прагнули перетворити Лівобережжя на пустелю. Рейхскомісар «України» Е. Кох вимагав знищувати все, що не можна було вивезти в тил.

«...Необхідно добитися того, щоб при відході з районів України не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки, щоб не зберігся жоден дім, жодна шахта, яка б не була виведена з ладу на довгі роки, щоб не лишилося жодного колодязя, який би не був отруєний. Противник повинен знайти справді повністю спалену і зруйновану країну...»

Лише стрімкий наступ радянських військ урятував Лівобережну Україну від повного знищення. В умовах наростання наступу було прийнято рішення про відведення армії за Дніпро. Тепер усю надію покладали на «Східний вал».

Німецьке командування намагалося використати повноводну річку з високим правим берегом як природне укріплення. На Дніпрі кручі німецькі війська стягли групу армій «Центр» у складі 62 дивізій.

У радянських планах на осінь 1943 р. першочерговим завданням було захоплення плацдармів на правому березі Дніпра, закріплення там і розгортання наступальних операцій на Правобережжі. Це завдання було виконано, але ціною значних втрат.

Переправа радянських військ через Дніпро. 1943 р.

У яких умовах відбувалося форсування річки?

Протягом жовтня радянське командування вело підготовку до штурму «Східного валу». Прагнучи піднести бойовий дух військ, які, опинившись в Україні, поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно на Перший, Другий, Третій і Четвертий Українські фронти.

Штурм Дніпра супроводжувався надзвичайно великими, часто невиправданими жертвами. Загинули десятки тисяч новобранців, так званих «сірих піджаків» (або «чорносвітників») — неозброєних, ненавчених юнаків, наспіх мобілізованих у придніпровських областях України. На Лівобережжі до лав Радянської армії в 1943 р. було мобілізовано близько 1 млн осіб.

Спочатку вирішальний наступ передбачалося розпочати з Букринського плацдарму (це на південь від Києва), але всі спроби вирватися на оперативний простір не мали успіху. Напередодні рішучого наступу на Київ радянське командування використало воєнну хитрість. Німецьке командування було переконано, що з Букринського плацдарму планується великий наступ. На очах у німецької армії туди переправлялися великі з'єднання танків. Проте вночі ці танки здійснили марш на Лютізький плацдарм (на північ від Києва), і вже вранці звідси почався масштабний наступ.

У перші дні листопада спалахнули вирішальні бої за Київ. 6 листопада 1943 р. місто було визволено.

Далі радянські війська просунулися на захід й оволоділи Житомиром, але утримати місто не змогли. Німецьке командування завдало потужних контрударів, намагаючись повернути Київ. Однак радянські війська відбили контрнаступ і підготували умови для подальшого наступу на Правобережжі.

3. Визволення Правобережної та Південної України.

Обидві воюючі сторони напрямком зосередження головних зусиль у зимовій кампанії 1944 р. визначили територію України. Наприкінці 1943 р. тут були зосереджені найпотужніші угруповання військ.

Командування Радянської армії розробило ряд великих наступальних операцій, спрямованих на розгром вермахту на Правобережній та Західній Україні. Планувалося завдати почергових потужних ударів силами всіх чотирьох Українських фронтів і вийти на кордони Румунії, Польщі та Чехословаччини.

Початком великої битви стала Житомирсько-Бердичівська операція, що здійснювалася силами Першого Українського фронту з 24 грудня 1943 до 14 січня 1944 р. У результаті 31 грудня 1943 р. радянські війська вдруге зайняли місто Житомир і витіснили німецькі війська на захід. На початку січня 1944 р. радянські війська несподівано повернули ударні частини на південь, захопили велику станцію Жмеринка і створили загрозу оточення значних німецьких сил у районі Білої Церкви, Фастова і Черкас. Щоб не допустити оточення, німецькі війська 11—12 січня 1944 р. завдали потужного контрудару, унаслідок якого їм вдалося витіснити радянські частини зі Жмеринки. Фронт стабілізувався.

Тим часом із 5 до 16 січня 1944 р. війська Другого Українського фронту здійснили Кіровоградську операцію. Німецькі сили було відтиснуто на 40 км на захід від Кіровограда.

Проведення Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської операцій створило загрозу із флангів угрупованню німецьких військ, яке утримувало території Черкаської та півдня Київської областей і виходило до Дніпра. Склалася сприятлива обстановка для проведення операції з оточення значної кількості військ вермахту.

24 січня — 17 лютого 1944 р. силами Першого та Другого Українських фронтів було здійснено Корсунь-Шевченківську наступальну операцію. Радянські фронти завдали флангових ударів і 29 січня 1944 р., з'єднавшись біля Звенигородки, оточили 80-тисячне німецьке угруповання, яке загалом було знищене. Через великі втрати Німеччини Корсунь-Шевченківську операцію часто називають «Сталінградом на Дніпрі», або «другим Сталінградом».

Майже одночасно з початком Корсунь-Шевченківської операції в наступ перейшло північне (праве) крило Першого Українського фронту, розгорнувши Луцько-Рівненську наступальну операцію, що тривала з 27 січня до 11 лютого 1944 р. Радянській армії вдалося одночасно вибити німецькі війська із двох обласних центрів Північно-Західної України. У ході цієї операції Радянська армія просунулася на 200—250 км, зайняла важливі комунікаційні вузли — Сарни, Рівне, Здолбунів, Шепетівку, створила загрозу оточення німецьким військам, які утримували територію Вінницької та Кам'янець-Подільської областей України.

Із метою звільнення економічно важливих районів Кривого Рогу та Нікополя командування Радянської армії розробило Нікопольсько-Криворізьку наступальну операцію, що тривала з 30 січня до 29 лютого 1944 р. і здійснювалася силами Третього і Четвертого Українських фронтів.

У результаті зимової кампанії радянські війська звільнили територію сучасних Київської, Черкаської, Житомирської, Рівненської, Дніпропетровської, Запорізької, окремі райони Миколаївської, Вінницької, Хмельницької, Волинської областей. Було заблоковане угруповання німецько-румунських військ у Криму.

Німецьке командування покладало великі сподівання на весняне бездоріжжя, яке могло б зупинити безперервне просування радянських військ та дозволило б вермахту перегрупувати власні сили. Однак новопризначений командувач Першого Українського фронту маршал Г. Жуков віддав наказ про початок Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції (4 березня — 17 квітня 1944 р.).

Радянська армія зуміла «розрізати» німецьку групу армій «Південь» на дві частини (переформовані згодом у дві групи армій «Південна Україна» та «Північна Україна»). Радянські війська оволоділи такими важливими містами, як Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Хотин.

Одночасно війська Першого Українського фронту своїм північним флангом провели локальну Поліську наступальну операцію (15 березня — 5 квітня 1944 р.), під час якої блокували із трьох сторін важливий залізничний вузол — станцію Ковель.

Радянські війська на шляху до Одеси. 1944 р.

У ході Умансько-Ботошанської операції (із 5 березня 1944 р.) радянські війська послідовно форсували три великі річки — Південний Буг, Дністер і Прут, відкинувши вермахт із території Українського Поділля та Молдавії. 26 березня 1944 р. частини Другого Українського фронту вперше вийшли на кордон СРСР із Румунією і підішли до міста Ботошани.

Одночасно війська Третього Українського фронту провели ще дві операції — Березнегувато-Снігурівську (6—18 березня 1944 р.) й Одеську (26 березня — 14 квітня 1944 р.). До 17 квітня 1944 р. війська Третього Українського фронту досягли Дністра в його нижній течії та перейшли до оборони.

8 квітня 1944 р. війська Четвертого Українського фронту розпочали Кримську операцію. Уже 10 квітня 1944 р. вони перетнули Сиваську затоку й несподівано вийшли в тил німецьких військ на Перекопі. Німецькі частини почали відступ на південь Криму. Румунські частини масово здавалися в полон. Німецькі дивізії до 15 квітня 1944 р. відступили до Севастополя, де очікували на евакуацію. Однак протягом трьох тижнів боїв (до 7 травня 1944 р.) німецькому флоту вдалося вивести тільки частину німецьких і румунських дивізій. 5 травня почався штурм севастопольських укріплень. Особливо жорстокі бої розгорнулися на Сапун-Горі. Після 9-годинного штурму вона вже була в руках радянських військ. 9 травня 1944 р. Севастополь було взято. 12 травня 1944 р. було завершено розгром німецьких і румунських військ у Криму.

До кінця весни 1944 р. з українських земель під контролем вермахту і його союзників залишилися лише незначні території Волині та Волинського Полісся на захід від Луцька й Ковеля, більша частина Галичини, частина Буковини та все Закарпаття.

4. Депортація кримських татар та інших народів.

Радість населення Криму з визволення від нацистської окупації була затьмарена ще одним злочином сталінізму. Усе кримськотатарське населення звинуватили в співробітництві з окупаційною владою і за рішенням Державного комітету оборони від 11 травня 1944 р. виселили до Узбецької РСР та інших східних районів СРСР.

Депортація розпочалася на світанку 18 травня 1944 р. й тривала до 16-ї години 20 травня. На збори людям давали від кількох хвилин до півгодини, після чого вантажівками відвозили на залізничні станції.

Амет-Хан Султан

Звідти кримськотатарське населення ешелонами під конвоєм відправляли до місць заслання. Тих, хто не міг іти, розстрілювали на місці. Під час транспортування людей тримали напівголодними, а померлих ховали вздовж залізничних колій або просто скидали з вагонів. За офіційними даними, за два с половиною дні було виселено 183 155 осіб, із яких дорогою померла 191 людина. Депортація не торкнулася колабораціоністів — більшість із них евакуювали до Німеччини, а ті, хто залишився, у квітні-травні 1944 р. були віддані під суд. Депортовані були й ті кримські татари, які повернулися в Крим з евакуації після відходу німецьких військ, а також ветерани війни. До 1946 р. близько 9 тис. із них, навіть ті, хто мав високі урядові нагороди, були вислані (серед них 254 офіцери). Найвідоміші з ветеранів не були депортовані, але отримали заборону на проживання в Криму, зокрема двічі Герой Радянського Союзу льотчик Амет-Хан Султан.

У червні з Криму та Півдня України було виселено 14,7 тис. греків, 8,5 тис. вірмен, 12,4 тис. болгар. У 1945 р. Крим з автономної республіки був перетворений на область. До 1948 р. перейменовували понад 80 % населених пунктів Криму, назви яких мали татарське походження.

Значна кількість депортованих (від 15 до 46 %) померла від голоду й хвороб першої ж зими 1944—1945 рр. Їх не торкнулася амністія 1953 р., і до 1956 р. вони мали статус спецпоселенців без права залишити місце проживання під страхом кримінальної відповідальності. На відміну від інших депортованих народів, які повернулися в рідні землі до кінця 1950-х рр., кримські татари формально отримали таке право лише в 1974 р., а фактично — у 1989 р., коли Верховна Рада СРСР засудила депортацію кримських татар і визнала її незаконною та злочинною.

Згідно з постановою Верховної Ради України № 792-VIII від 12 листопада 2015 р., депортацію кримських татар 1944 р. було визнано геноцидом, а 18 травня відзначається як День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу.

5. Завершення вигнання окупантів з України.

У червні 1944 р. основні наступальні операції Радянська армія перенесла на Прибалтійську та Білоруську ділянки Східного фронту. Однак уже в липні активні бойові дії знову розгорнулися в Україні. 13 липня — 29 серпня 1944 р. на території Галичини силами Першого Українського фронту (новий командувач — маршал І. Конєв) було здійснено масштабну Львівсько-Сандомирську наступальну операцію проти німецької групи армій «Північна Україна».

Радянські танки на вулицях Львова. Липень 1944 р.

16 липня 1944 р. радянські війська прорвали три потужні лінії оборони в районі міста Колтова. Не очікуючи на підхід стрілецьких з'єднань, командувач 3-ї гвардійської танкової армії генерал П. Рибалко увів у вузький Колтівський коридор танкові з'єднання, які «розірвали» німецьку оборону на дві частини, просунувшись уперед на

50—80 км. У районі Бродів було оточено сім німецьких дивізій і дивізію СС «Галичина». До 22 липня 1944 р. більшість оточених дивізій було розбито. Близько 5 тис. вояків «Галичини», щоб уникнути радянського полону, приєдналися до загонів УПА, що діяли в цьому районі.

27 липня 1944 р. радянські війська увійшли до Львова, а 29 липня 1944 р. перетнули Віслу, захопивши в районі Сандомира плацдарм на західному березі річки. Під час Львівсько-Сандомирської операції вермахт зазнав катастрофічних втрат.

Наприкінці липня 1944 р. війська Першого Українського фронту перейшли в наступ на території Волині, вигнали німецькі війська із західної частини Волинської області, форсували Західний Буг і 24 липня взяли польське місто Люблін.

У той час як завершувався розгром групи армій «Північна Україна», війська Другого та Третього Українських фронтів у результаті Яссько-Кишинівської операції (20—29 серпня 1944 р.) розбили групу армій «Південна Україна». Гадянські війська завершили звільнення Півдня України, Молдавії та вступили на територію Гумунії.

Під впливом перемог радянських військ у Бухаресті відбулося антифашистське національне повстання, у результаті якого було повалено режим І. Антонеску. 24 серпня 1944 р. новий уряд Гумунії оголосив війну Німеччині. Аналогічні події відбувалися і в Болгарії. Це дало змогу радянським військам із півдня вийти на кордони Угорщини й вступити на територію Югославії.

На початку серпня 1944 р. Четвертий Український фронт (був тимчасово ліквідований після звільнення Криму) розгорнув наступ у напрямку Карпат. За кілька днів радянські війська оволоділи нафтовими промислами регіону. Німецькі й угорські частини відступили в гори й перекрили основні перевали на Головному Карпатському хребті (Дуклинський, Лупківський, Гадошицький, Гуський, Татарський, Ужоцький, Яблуницький, Вишковський і Верецький), закріпившись на угорській оборонній межі — «лінії Арпада».

Плакат «Україна вільна!». Художник В. Литвиненко, 1944 р.

Із метою виходу на Закарпаття радянський Генеральний штаб розробив Східно-Карпатську наступальну операцію. Прорив мали здійснювати війська Першого й Четвертого Українських фронтів.

Вона тривала з 8 вересня до 28 жовтня 1944 р. Радянське командування сподівалося узгодити свої дії з антинімецьким національним повстанням у Словаччині. Однак первинний задум не вдалося реалізувати. Прорив через Дуклинський перевал на Лемківщині затягнувся.

На початку жовтня 1944 р. для штурму Дуклинського перевалу було кинуте також військо Першого Чехословацького корпусу, сформованого в СРСР переважно з вихідців із Закарпаття (80 % бойового складу). 28 жовтня 1944 р. радянські війська були змушені припинити наступ.

Тим часом радянські війська, що наступали з території Румунії, прорвали угорську оборону в районі Дебрецена та створили загрозу оточення закарпатському угрупованню угорських армій. Це змусило угорське командування відвести війська на Придунайську рівнину. Відхід угорських армій дав можливість військам Четвертого Українського фронту здолати головний Карпатський хребет. 28 жовтня 1944 р. радянські війська остаточно витіснили угорські та німецькі частини з території України. Незважаючи на втрати, радянським військам вдалося завершити вигнання німецької армії та її союзників із території України.

Висновки. У 1943—1944 рр. радянські війська здійснили серію вдалих наступальних операцій, які призвели до вигнання нацистів та їхніх союзників із території України.

• 28 жовтня війська Четвертого Українського фронту звільнили залізничну станцію Чоп на території Закарпаття. Цей день став датою остаточного визволення України.

Запитання та завдання

1. Перемога в якій битві дала змогу радянським військам розпочати визволення України від нацистських загарбників? 2. Як називалася оборонна лінія, яку створили нацистські загарбники вздовж правого берега Дніпра? 3. Коли Київ було звільнено від нацистських загарбників? 4. Яку битву на території України назвали «другим Сталін градом»? 5. Які народи були виселені з території Криму в 1944 р.? 6. Яку дату вважають днем визволення України?

7. Як відбувалося звільнення Лівобережної України та Донбасу? 8. Які чинники сприяли успішному просуванню радянських військ в Україні в 1943—1944 рр.? 9. Чому німецьке командування надавало важливого значення утриманню території України? 10. Які заходи вживала радянська влада на територіях, звільнених від нацистської окупації?

11. Наведіть факти масового героїзму радянських солдатів у битві за Дніпро. 12. Складіть перелік бойових операцій радянських військ зі звільнення України.

13. Чому битву за Дніпро вважають завершенням корінного перелому в Другій світовій війні? 14. Якою була ціна визволення України від нацистських загарбників?